

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮਿੱਧ ਮੰਗੀ ਤਬਲ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ

Prof. Dr. Harnam Singh Shan
Principal Project Investigator
U.G.C. Research Project on Sikhism
605, Sector 16, Chandigarh.

ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ

Punjab De Parsidh Sangitkar

by

Prof. Tara Singh

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ

ਲੇਖਕ : ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ

ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : 1983

ਕਾਪੀਆਂ : 2000

ਮੁੱਲ 1 ਰੁ: 80 ਪੈ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ।

ਛਾਪਕ : ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਪਟਿਆਲਾ ।

ਰਾਹੀਂ : ਛਪਾਈ, ਤੇ ਕੰਟਰੋਲਰ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ।

ਦੇ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬ, ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨੱਚਦੀਆਂ, ਟੱਪਦੀਆਂ, ਭੰਗੜੇ ਤੇ ਗਿੱਧਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਅਲੂੜ ਤੇ ਮਸਤ ਜਵਾਨੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਨ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤੇ ਨੇਜਿਆਂ ਦੀ ਖੜਾਕ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਇਲਾਹੀ ਗੀਤ ਆਲਾਪਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਾਵਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸੋਨ-ਸੁਨਹਿਰੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੀ ਕਿਰਨ ਪੁਜੀ। 'ਸ਼ਾਮ ਗੀਤਾਂ' ਦੀ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਰੰਗੀਲੀ ਭੂਮੀ ਤੇ ਸੁਣੀ ਗਈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਗੀਤਮਈ ਧਰਤੀ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇਸ਼' ਬ੍ਰਹਮ ਵਰਤ' 'ਦੇਵ ਭੂਮੀ' ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਇਸੇ ਮਹਾਨ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਭਰਤ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਨੇ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ, ਮੀਆਂ ਜਾਨ ਖਾਂ, ਫਾਲੇ ਖਾਂ, ਆਸ਼ਿਕ ਅਲੀ ਅਤੇ ਬੇਗਮ ਅਖਤਰ ਵਰਗੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਾਦਨ-ਅਚਾਰੀਆ ਹਨ। ਪਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪਰਮੰਨੇ ਉਸਤਾਦ ਪੰਡਤ ਗੁੱਜਰ ਰਾਮ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ (ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ

ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੀਆਂ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼, ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖਾਂ, ਪੰਡਤ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਵੇਦੀ ਅਤੇ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਹਿਗਲ ਦੇ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੋ ਖੁਦ ਇਕ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਸੰਗੀਤ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹਨ, ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਧੁਨੀਆਂ, ਸੁਰਾਂ, ਤਾਲਾਂ, ਰਾਗਾਂ, ਲੈਅ, ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦਰਸ਼ਨ ਸੀਰੀਜ਼ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸ. ਹਰਚੇਵ ਸਿੰਘ ਜਵੰਦਾ ਸ. ਡ. (ਬਾਲ ਸਹਿਤ) ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਖੋਜ ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ' ਦਾ ਨਿੱਘਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਗੇ।

ਪਟਿਆਲਾ :

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ

9 ਸਤੰਬਰ 1983

ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ।

ਤਰਤੀਬ

ਵਿਸ਼ਾ	ਪੰਨਾ
ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ	1
ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ	5
ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਣ	10
ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ	11
ਤਾਨਸੈਨ	14
ਪੰਡਤ ਗੁੱਜਰ ਰਾਮ	17
ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਵੇਦੀ	20
ਮੀਆਂ ਕਾਦਰ ਬਖ਼ਸ਼	23
ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ	26
ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਹਿਗਲ	29
ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਬਾਲੀ	33
ਅਮਾਨਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਅਲੀ	35
ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ	37
ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖਾਂ	39
ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ	42
ਸਲਾਮਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਲੀ	45
ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ	47

ਕਾਂਡ ਪਹਿਲਾ

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ

ਜਿਸ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ, ਕਲਾਕਾਰ ਮਨ ਦੇ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ, ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ "ਸੰਗੀਤ" ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਕੌਮਲ ਹੁਨਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ—ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗਾਇਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਵਾਦਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ — ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਦੱਖਣੀ ਜਾਂ ਕਰਨਾਟਕ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਦੀ। ਪਹਿਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਦਰਾਸ, ਮੈਸੂਰ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਵਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਜਾਂ ਕਰਨਾਟਕ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਅਰਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਫਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ 12 ਸੁਰ ਅਤੇ 22 ਸਰ੍ਵਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਗ-ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਇਕ ਹੀ ਹੈ।

ਧੁਨੀ — ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਸਤੂ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ

ਧੁਨੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਕੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਧੁਨੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹਰ ਇਕ ਧੁਨੀ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੰਪਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮਾਨਵ ਕੰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਧੁਨੀ ਤੰਤਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੰਪਣ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਧੁਨੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ।

ਅੰਦੋਲਨ ਜਾਂ ਡੋਲ — ਧੁਨੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਹੈ । ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਸਾਜ ਦੇ ਤਾਰ ਨੂੰ ਫੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੰਪਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਤਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੇ ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਹੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਦ ਤੱਕ ਉੱਗਲ ਜਾਂ ਸਿਜਰਾਬ ਦੀ ਛੇੜ ਦਾ ਜੋਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਰ ਦਾ ਕੰਪਣ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਕੰਪਣ ਦੀ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ "ਅੰਦੋਲਨ" ਜਾਂ "ਡੋਲ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਨਾਦ — ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਨਾਦ ਹੈ । ਮਾਨਵ ਕੰਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨਿਯਮਬੱਧ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਤਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਬੱਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਧੁਰ ਨਾਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਾਰਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਅਨਿਯਮਿਤ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਂ ਅਸਥਿਰ ਹੋਣ; ਉਸ ਨੂੰ ਰੌਲਾ, ਯੌਲਾ, ਸੋਰ-ਗੁਲ ਜਾਂ ਕੋਲਾਹਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਮਧੁਰਤਾ ਦੀ ਅੰਜ ਰਾਈ ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ।

ਸਥਾਨ — ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਾਦ ਤੋਂ ਆਵੇਂਭ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਦੁਗਣੇ ਉੱਚੇ ਨਾਦ ਤਕ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਤਾਰ ਸਥਾਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸ਼ੁਰੂਤੀ — ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕੇ । ਮਾਨਵ ਕੰਨ, ਕੰਨ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 22 ਨਾਦ ਹੀ ਭਾਏ, ਵਜਾਏ ਅਤੇ ਸੁਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤੱਕ ਉਿੰਨ ਉਿੰਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਥਾਨ ਵਿਚ 22 ਸ਼ੁਰੂਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਸੁਰ —ਸਾਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਦੇ ਗਾਇਕ-ਵਾਦਕ ਲਈ 22 ਸ਼ਰਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਬੜੀ ਔਖੀ ਗੱਲ ਜਾਪੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਵਾਰ ਦੀ ਸੰਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ 22 ਸ਼ਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਟਿਕਾਣੇ ਲੱਭ ਲਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਗਾ ਵਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਨਾਦ ਜਾਂ ਸ਼ਰਤੀਆਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੁੱਧ ਸੁਰ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਸੱਤ ਮੰਨੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਨਾਂ ਹਨ :—

ਸਭਜ, ਰਿਸ਼ਭ, ਗੰਧਾਰ, ਮੱਧਿਅਮ, ਪੰਚਮ, ਧੈਵਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ। ਕ੍ਰਿਆਤਮਿਕ ਸੰਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਮੈਕੇਤਕ ਨਾਂ...ਸਾ, ਰੇ, ਗਾ, ਮਾ, ਪਾ ਧਾ ਅਤੇ ਨੀ ਰੱਖੇ ਹਨ।

ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ —ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਵਚਿਤਰਤਾ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 22 ਸ਼ਰਤੀਆਂ ਜਾਂ ਨਾਦਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਸੁਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਨ ਨਾਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਰ ਆ ਗਏ (ੳ) ਸੁੱਧ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁਰ ਅਤੇ (ਅ) ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਸੁਰ। ਜਿਹੜੇ ਸੁਰ ਮੁੱਖ ਨਾਦਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਸੁਰ ਉਹ ਮੰਨੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਸੁੱਧ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਸੀ।

ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਵੀ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਹੈ ਕੌਮਲ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਤੀਬਰ ਵਿਕ੍ਰਿਤ। ਜਿਹੜੇ ਨਾਦ ਸੁੱਧ ਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮਲ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਜੇ ਨਾਦ ਸੁੱਧ ਸੁਰ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੀਬਰ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ, ਗੰਧਾਰ, ਧੈਵਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਦ ਦੇ ਕੌਮਲ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੱਧਿਅਮ ਦੇ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਦੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੁੱਧ ਸੁਰ, ਚਾਰ ਕੌਮਲ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਇਕ ਤੀਬਰ ਸੁਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 12 ਸੁਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਪਤਕ —ਸਪਤਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੱਤ ਸੁਰ ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੁੱਧ ਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਡਾਕੂਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸਪਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਸਭਜ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁਗਣੇ ਉੱਚੇ ਸਭਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸਪਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸਪਤਕ ਮੰਨੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਕੀਵਾਰ ਮੰਦਰ

ਸਪਤਕ, ਮੱਧ ਸਪਤਕ ਅਤੇ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਤੀਕ ਦੁਗਣਾ ਉੱਚਾ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਹਰ ਇਕ ਸਪਤਕ ਵਿਚ 12 ਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਅਰਥਾਤ ਸੱਤ ਸੁੱਧ ਅਤੇ ਪੰਜ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੁੱਲ 12 ਸੁਰ ਇਕ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਆਲਾਪ—ਕਲਾਕਾਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੌਲੀ ਜਾਂ ਧੀਮੀ ਲੈਅ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਲਾਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਤਾਨ—ਤਾਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ "ਤਨ" ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ... ਤਾਨਣਾ, ਫੈਲਾਉਣਾ, ਜਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨਾ । ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਜਦੋਂ ਸੁਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਜਾਂ ਦਰੁਤ ਲੈਅ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਤਾਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਤਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕਿਸਮਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ।

ਰਾਗ—ਸੁਰ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਖੇੜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ, ਰਾਗ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਰਾਗ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪੰਜ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੱਤ ਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਲੈਅ—ਲੈਅ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥ ਹੈ ਚਾਲ, ਰਫਤਾਰ ਜਾਂ ਗਤੀ । ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਜਾਂ ਗਤੀ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਲੈਅ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੈਅ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਵਿਲੰਬਤ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਦਰੁਤ । ਭਰੁਤ ਹੌਲੀ ਲੈਅ ਨੂੰ ਵਿਲੰਬਤ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਲੈਅ ਨੂੰ ਮੱਧ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਲੈਅ ਨੂੰ ਦਰੁਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਤਾਲ—ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਨਾਪਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਤਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਤਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ, ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਲ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਸੁਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਥਾਨ ਤਾਲ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਲ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ ।

ਕਾਂਡ ਦੂਜਾ

ਗਾਇਨ ਸੈਲੀਆਂ

ਧਰੁਪਦ

ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਦੀ ਈਜਾਦ ਬਾਰੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਾਇ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੈਲੀ ਦੀ ਈਜਾਦ ਤੇਰੁਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਤੋਮਰ ਨੇ ਧਰੁਪਦ ਸੈਲੀ ਦੀ ਈਜਾਦ ਕੀਤੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੜਬਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਹਰੀਦਾਸ, ਬੈਜੂਬਾਵਰਾ, ਤਾਨਸੈਨ, ਬਾਬਾ ਰਾਮਦਾਸ, ਨਾਇਕ ਬਖਸ਼ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਕ ਸਨ। ਧਰੁਪਦ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਗਾਇਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਗਾਇਨ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਸਥਾਈ, ਅੰਤਰਾ, ਸੰਚਾਰੀ ਅਤੇ ਆਭੋਗ। ਇਸ ਗਾਇਨ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰੁਪਦ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬੀਰ, ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਰ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਾਇਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪਖਾਵਜ ਜਾਂ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਪਖਾਵਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਧ ਤਾਲਾਂ—ਚਾਰਤਾਲ, ਤੀਵਰਾ, ਸੂਲ, ਬ੍ਰਹਮ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਕਾਂ ਨੂੰ “ਕਲਾਵੰਤ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧਮਾਰ

ਜਿਸ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੇ ਗੀਤ ਦਾ ਗਾਇਨ ਧਮਾਰ ਤਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ

“ਧਮਾਰ” ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਫੱਗਣ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ, ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਹੌਲੀ ਖੇਡਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ ਭਰੇ ਧਰੁਪਦ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਕ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਖਿਆਲ

ਖਿਆਲ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਲਪਨਾ, ਵਿਚਾਰ, ਸੰਕਲਪ ਫੁਰਨਾ, ਧਿਆਨ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਗੀਤਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਲਈ ਬਣੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ “ਖਿਆਲ” ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ “ਖਿਆਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ੧੦” ਮਿਤ੍ਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਗ਼ੀਦਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ। ..... ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸਬਰ ਚੰਗਾ ਭਠਿ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ।

ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਖਿਆਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਹ ਮੰਨੀ ਹੈ—“ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਾਇਕ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਲਾਪ-ਤਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਕੇ ਜੋ ਗੀਤ ਤਬਲੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਾਲ, ਇਕ ਤਾਲ, ਝੂਮਰਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦਾ, ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਖਿਆਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਇਸ ਗੀਤ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾ, ਦੋ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੀਤ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਖਿਆਲ ਇਸ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਅਨੂਪਮ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ ਹਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ (ੳ) ਵਿਲੰਬਤ ਜਾਂ ਬੜਾ ਖਿਆਲ ਅਤੇ (ਅ) ਦਰੁਤ ਜਾਂ ਛੋਟਾ ਖਿਆਲ।

ਜਿਸ ਖਿਆਲ ਦਾ ਗਾਇਨ ਹੌਲੀ, ਧੀਮੀ ਜਾਂ ਵਿਲੰਬਤ ਲੈਅ ਦੇ ਤਿਲਵਾੜਾ, ਝੂਮਰਾ, ਇਕ ਤਾਲ, ਆਦਿ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਵਿਲੰਬਤ ਜਾਂ ਬੜਾ ਖਿਆਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਖਿਆਲ ਦਾ ਗਾਇਨ ਦਰੁਤ, ਤੇਜ਼ ਜਾਂ ਸੰਧ ਲੈਅ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਾਲ, ਜਾਂ ਇਕਤਾਲ ਆਦਿ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਸਨੂੰ ਦਰੁਤ ਜਾਂ ਛੋਟਾ ਖਿਆਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਝਪਤਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਗਾਇਕ ਸੰਧ ਲੈਅ ਦਾ ਖਿਆਲ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ (1719—1748 ਈ:) ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਗਾਇਕ ਸਦਾਰੰਗ ਅਤੇ ਅਦਾਰੰਗ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਖਿਆਲ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਦਾਰੰਗ, ਅਦਾਰੰਗ, ਮਨਰੰਗ ਅਤੇ ਹਰਰੰਗ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਖਿਆਲ ਗੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਾਂ ਸੰਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋ ਸਥਾਨ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ

ਖਿਆਲ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਰਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ।

ਟੱਪਾ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਟੱਪਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ । ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ 'ਟੱਪਾ' ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਨੁਪਮ ਦੇਣ ਹੈ । ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੀਤ ਨੂੰ ਕਲਾਸਿਕੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਰਧ ਸ਼ਾਸਤਰੀ-ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਟੱਪੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਗੀਤ ਦਾ ਉਦਗਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸਥਾਨ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਹੈ । ਟੱਪਾ ਗਾਉਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਗਾਇਕ ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੱਧ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਸ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੱਕ ਟੱਪੇ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸੌਢੀ ਮੁਹਿੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ ਸ਼ੇਰੀ ਸੀ । ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਟੱਪੇ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਬੜੇ ਮਨੋਹਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਗੀਤ ਦੀ ਚਾਲ ਬੜੀ ਚੰਚਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਹਰ ਇਕ ਗਾਇਕ ਟੱਪਾ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਗਾ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਲਈ ਕੰਠ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ ਇਸ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਸਫਲ ਕਲਾਕਾਰ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਠੁਮਰੀ

ਕਲਾਕਾਰ ਜਦੋਂ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੀਤ ਨੂੰ ਸੂਦਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖਟਕੇ ਮੁਰਕੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਜਾਕੇ ਤਬਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤਾਲ ਜਾਂ ਦੋਪਚੰਦੀ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਠੁਮਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਠੁਮਰੀ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾ ਦੋ ਹੀ ਡਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਹਰ ਇਕ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਦਾ ਸਫਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਗਾਇਕ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਝਵਾਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਕੰਠ ਦਾ ਬੜਾ ਮਥੁਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਦਕੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਤਨਾ ਵੱਧ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਉਜਾਗਰ ਕਰੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੁੱਧ ਅਤੇ ਕਠਨ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਠੁਮਰੀ ਘੱਟ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੀਲੂ, ਭੈਰਵੀ, ਖਮਾਜ, ਤਿਲੰਗ, ਚੇਸ, ਪਹਾੜੀ, ਤਿੰਡੋਟੀ ਅਤੇ ਮਾਂਡ ਜਿਹੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਠੁਮਰੀ ਅੰਗ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਲਖਨਊ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਰਿਵਾਜ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਗ ਦੀ ਠੁਮਰੀ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪਿਯ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਉਸਤਾਦ ਮੁਬਾਰਕ ਅਲੀ ਖਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਯੋਗ-

ਦਾਨ ਹੈ ।

ਗਜ਼ਲ

ਗਜ਼ਲ ਅਰਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਇਸਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾ-ਲਾਪ ਭਾਵ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੀ ਕਵਿਤਾ ।" ਇਸ ਗੀਤ ਵਿਚ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਫੁਮਰੀ ਅਤੇ ਟੌਪੋ ਲਈ ਜੋ ਰਾਗ ਚੁਕਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗਜ਼ਲ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗਜ਼ਲ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸ੍ਰੀ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਹਿਗਲ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਬੇਗਮ ਅਖਤਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਸ੍ਰੀ ਫੈਟੋ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਮਹਿਦੀ ਹਸਨ ਗਜ਼ਲ ਗਾਉਣ ਵਿਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ ।

ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੰਤਰੀ (ਤਾਰਾਂ ਵਾਲੇ) ਸਾਜ ਉੱਤੇ ਜੋ ਰਾਗ ਤਾਲ-ਬੱਧ ਰਚਨਾ ਵਜਾਈ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹਰ ਇਕ ਸਾਜ ਦੇ ਅਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਨਿੱਜੀ ਬਣਾਵਟ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਕੰਠ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ ਜਿਵੇਂ-ਸਾਰੰਗੀ, ਸਰੰਦਾ, ਤਾਉਸ, ਦਿਲਗੁਬਾ ਆਦਿ । ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਾਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਚੋਟ, ਆਘਾਤ, ਪ੍ਰਹਾਰ ਜਾਂ ਮਿਜਰਾਬ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਅੰਤਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਿਤਾਰ, ਸਰੋੱਚ ਅਤੇ ਬਰਿੱਤਰ ਵੀਣਾ ਆਦਿ ਸਾਜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਗਤ ਸ਼ੈਲੀ । ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਸਿਤਾਰ ਤੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤਾਂ ਵਜਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—(ੳ) ਮਸੀਤਖਾਨੀ ਗਤ ਅਤੇ (ਅ) ਰਜ਼ਾਖਾਨੀ ਗਤ ।

ਮਸੀਤਖਾਨੀ ਗਤ

ਤਾਨਸੈਨ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਮਸੀਤ ਖਾਂ ਨੇ ਸਿਤਾਰ ਤੇ ਵਜਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਈਜਾਦ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਨੂੰ "ਮਸੀਤਖਾਨੀ" ਬਾਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਮਸੀਤਖਾਨੀ ਦੀ ਇਸ ਈਜਾਦ ਨੂੰ ਮਸੀਤਖਾਨੀ, ਪੱਛਮੀ ਬਾਜ਼, ਦਿੱਲੀ ਬਾਜ਼ ਜਾਂ ਵਿਲੰਬਿਤ ਗਤ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਗਤ ਦੀ ਲੈਅ ਵਿਲੰਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਲਾਕਾਰ ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਿਜਰਾਬ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ "ਦਿਰ ਦਾ ਦਿਰ ਦਾ ਰਾ ਦਾ ਦਾਰਾ" ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ

ਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਿੰਨਤਾਲ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਾਰਵੀਂ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਸਿਤਾਰ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਉਸਤਾਦ ਵੀ ਇਸੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਜ਼ਾਖਾਨੀ ਗਤ

ਲਖਨਊ ਦੇ ਇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਗੁਲਾਮ ਰਜ਼ਾ ਨੇ ਛੋਟਾ ਖਿਆਲ, ਤਰਾਨਾ ਅਤੇ ਨੁਮਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ "ਰਜ਼ਾਖਾਨੀ ਗਤ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਲਖਨਊ ਬਾਜ, ਪੂਰਬ ਬਾਜ, ਜਾਂ ਚਰੁਤ ਲੈਅ ਦਾ ਬਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਤ ਦੀ ਲੈਅ ਸੱਧ ਜਾਂ ਦਰੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਬੱਲਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਆਰੰਭ, ਸੱਧ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਿਜ਼ਰਾਬ ਦੇ ਬੱਲ "ਦਾ ਇਰ ਇਰ ਇਰ ਦਾ ਤਦਾ ਰਦਾ" ਦੇ ਰੂਮ ਵਿਚ ਆਵੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜ ਕੱਲ ਤਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਜ਼ਾਖਾਨੀ ਗਤ ਦਾ ਵਾਦਨ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਦੁਗਣ ਲੈਅ ਵਿਚ ਤਾਨਾਂ ਜਾਂ ਤੋੜੇ ਦਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਗਤ ਦੀ ਲੈਅ ਤੇਜ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਲੇ ਵਜਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਾਂਡ ਤੀਜਾ

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਣ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹਾਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਧਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸ਼ੋਨ-ਸੁਨਹਿਰੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਚਮਕੀ। ਇਸੇ ਪਾਵਨ ਰੂਮੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੱਭਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। "ਸਾਮ ਗੀਤਾਂ" ਦੀ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਰੰਗੀਲੀ ਰੂਮੀ ਨੇ ਸੁਣੀ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਨੂੰ "ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇਸ਼, ਬ੍ਰਹਮ ਵਰਤ, ਦੇਵ ਰੂਮੀ" ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਯੁਗ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਭਿਅਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਵਿਚ "ਬ੍ਰਹਮ ਵਰਤ" ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਦੋਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। "ਠਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ" ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਵਰਤ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਾਦਨ-ਅਚਾਰੀਆ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਜਨਮ 1459 ਈ: ਵਿਚ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇਕ ਨਗਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਬਾਦਰਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੱਖੋ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਮਿਰਾਸੀ ਕੌਮ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪ੍ਰਤਿ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਰਦਾਨੇ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਗੁਣ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਫਿਰੀਦੇ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਭਾਈ ਫਿਰੀਦੇ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਭੈਰੋਆਣੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸੀ। ਭਾਈ ਫਿਰੀਦੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰਬਾਬ ਵੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਭਿਰਤਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜੀਮ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਰਬਾਬ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਦਭੁਤ ਚਮਤਕਾਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਟਿਕ ਅਗੰਮੀ ਖਿੱਚ ਸੀ, ਵਿਸਮਾਦੀ ਹੰਗ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿਰਾ ਦਾ ਸੋਜ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਰਬਾਬ ਦੇ ਤਾਰ "ਧੰਨ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਧੰਨ ਨਿਰੰਕਾਰ.....ਤੂੰ ਹੀ.....ਤੂੰ ਹੀ....." ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰਤਾ

ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਰਬਾਬ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਹਾਸਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰਾ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਬਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੋਸ਼ਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ । ਇਸ ਹੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

“ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਗਿਆ ਬਗਦਾਦ ਨੇ ਬਾਹਰ ਜਾਇ ਕੀਆ ਅਸਥਾਨਾ ॥

ਇਕ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਦੂਜਾ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ ॥

ਦਿਤੀ ਖਾਸ ਨਿਮਾਜਿ ਕਰ ਸੁੰਨ ਸਮਾਨਿ ਹੋਆ ਜਹਾਨਾ ॥

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮੁਢੋਂ ਹੀ ਖੜਾ ਸਨੋਹ ਸੀ । ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਪਣੇ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਦੋਸ਼ਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਠੇ । ਉਹ ਭੈਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ “ਭਾਈ” ਪਦਵੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਏ । ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਖ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਸਾਥੀ ਸਨ । ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕੀ ਸਾਥ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ । ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ “ਰਬਾਬੀ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਦੋਂ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਕੇ “ਧਰ ਕੀ ਬਾਣੀ” ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ । ਧਰ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਬੱਲ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੀ ਰਬਾਬ ਰਲ ਕੇ ਅਗੰਮੀ ਹੁਲਾਰੇ ਦੀ ਛਹਿਬਰ ਲਗਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਜੀ ਦੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਮਨ ਵਰਜ ਬਿਹਾਗੜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਚਾਰੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਭੜੀ ਸੁਖੜਤਾ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਹੈ ।

ਸਲੋਕ ਮਰਦਾਨਾ ੧॥ ਕਲਿ ਕਲਵਾਲੀ ਕਮੁ ਮਦੁ ਮਨੁਆ ਪੀਵਣਹਾਰੁ ॥

ਕ੍ਰੋਧ ਕਟੋਰੀ ਮੋਹਿ ਭਰੀ ਪੀਲਾਵਾ ਅੰਹਕਾਰੁ ॥

ਮਜਲਸ ਕੂੜੇ ਲਬ ਕੀ ਪੀ ਪੀ ਹੋਇ ਖੁਆਰ ॥

ਕਰਣੀ ਲਾਹਣਿ ਸਤੁ ਗੁੜੁ ਸਚੁ ਸਰਾ ਕਰਿ ਸਾਰੁ ॥

ਗੁਣ ਮੰਡੇ ਕਰਿ ਸੀਲੁ ਘਿਉ ਸਰਸੁ ਮਾਸੁ ਆਹਾਰੁ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈਐ ਨਾਨਕਾ ਖਾਧ ਜਾਗਿ ਬਿਕਾਰ ॥੧॥

ਮਰਦਾਨਾ ੧॥

ਕਾਇਆ ਲਾਹਣਿ ਆਪੁ ਮਦੁ ਮਜਲਸ ਤ੍ਰਿਜਨਾ ਧਾਰੁ ॥

ਮਨਸਾ ਕਟੋਰੀ ਕੂੜਿ ਭਰੀ ਪੀਲਾਏ ਜਮਕਾਲੁ ॥

ਦਿਤੁ ਮਦਿ ਪੀਠੇ ਨਾਨਕਾ ਬਹੁਤੇ ਖਟੀਅਹਿ ਬਿਕਾਰ ॥

ਗਿਆਨੁ ਗੁੜੁ ਸਾਲਾਹ ਮੰਡੇ ਭਉ ਮਾਸੁ ਆਹਾਰੁ ॥

ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਭੋਜਨੁ ਸਚੁ ਹੈ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਆਖਾਰ ॥੨॥

ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰਣ ਕਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਤਰੇਦ ਹੈ । ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਭਗਦਾਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਕੁਰਮ ਨਗਰ ਦੇ ਕੁਮ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ 1534 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ 'ਸਹਿਜਾਦਾ' ਸਵੇਰ ਅਤੇ ਸਾਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚੀਵਾਨ ਵਿਚ ਯਾਤਰ ਹੋ ਕੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਵਧਾਈ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ । ਇਸ ਵਡਮੁਲੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਭਾਨਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਪਧਤੀ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਤਾਨਸੈਨ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਨਸੈਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ, ਕੇਵਲ ਸੰਗੀਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਨ ਅਚਾਰੀਆ ਸ੍ਰੀ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਵੇਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਗਾਇਨ ਸਿਕਸ਼ਾ" ਦੇ ਪੰਨਾ 46 ਤੇ ਤਾਨਸੈਨ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :— "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਵਿਖੇ ਵਸ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੰਸ਼ ਖੁਹਮ ਭਾਟ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜ ਕਵੀ ਚਾਂਦ ਬਰਦਾਈ ਨਾਲ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਕੜੀ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਗਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਸੀ।" ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਨਸੈਨ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਉਪਜੀਵਕਾ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵਸ ਗਏ।

ਤਾਨਸੈਨ ਦਾ ਜਨਮ 1493 ਈ: ਨੂੰ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ "ਬੋਰਟ" ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਮਕਰੰਦ ਭਾਟ ਸੀ। ਤਾਨਸੈਨ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਾਏ ਰਾਮਦਾਸ (ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਸੀ) ਕੋਲੋਂ ਲਈ। ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਤੰਮਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਗਾਇਕਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਇਕ ਬਖਸ਼ੂ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਤਾਨਸੈਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸਿਖਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਦਾਵਨ ਨਿਵਾਸੀ ਸੁਆਮੀ ਹਰੀਦਾਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਸਾਹਿਤ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ।

ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਜਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗੀਤਾਂ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖੁੰਦੋਲ ਪੰਡ ਵਿਖੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਤਾਨਸੈਨ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ । ਰਾਜੇ ਨੇ ਤਾਨਸੈਨ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗਾਇਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ 1556 ਈ. ਵਿਚ ਤਾਨਸੈਨ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ । ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਉਸਨੇ ਤਾਨਸੈਨ ਨੂੰ "ਰਤਨ" ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ "ਨੌਂ ਰਤਨਾਂ" ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ । ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਤਾਨਸੈਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜੇ ਠਾਠ-ਥਾਠ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰਨ ਲੱਗਾ । ਅਕਬਰ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੇ "ਆਇਨ-ਏ-ਅਕਬਰੀ" ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ 36 ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਈਰਾਨੀ, ਅਰਬੀ ਆਦਿ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਤਾਨਸੈਨ ਸਰਬ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ । ਸਭ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਗਾਇਕ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।" ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਨਸੈਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਉਸਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੋਂ ਕਿੰਤਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ।

ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਤਾਨਸੈਨ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਗਾਇਨ ਦੁਆਰਾ ਪੱਥਰ ਪਿਘਲਾਉਣਾ, ਪਾਣੀ ਬਰਸਾਉਣਾ, ਦੀਪਕ ਜਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਗਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣਾ ਆਦਿ । ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਮਤਕਾਰ-ਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਿਤੇ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।

ਅਕਬਰ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ ਦਾ "ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁਗ" ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਤਾਨਸੈਨ ਦੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਧਰੁਪਦ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਹਿਤ ਸੈਂਕੜੇ ਧਰੁਪਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਅਕਬਰ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਗਾਇਕ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਉਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਦੁੱਤੀ ਹਨ । ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਤਾਨਸੈਨ ਨੇ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ "ਰਾਗ ਮਾਲਾ" ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 330 ਦੇ ਲਗਭਗ ਛੰਦ ਦੋਹੇ ਅਤੇ 90 ਰਾਗ ਹਨ । ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਤਾਨਸੈਨ ਨੇ ਕਈ ਨਵੀਨ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਰਬਾਰੀ ਕਾਨੂੜਾ, ਮੀਆਂ ਕੀ ਮਲ੍ਹਾਰ, ਮੀਆਂ ਕੀ ਤੋੜੀ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਕੀ ਸਾਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ।

ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 1585 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਤਾਨਸੈਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤਾਨ ਤਰੰਗ ਖਾਂ ਅਤੇ ਸੂਰਤ ਸੈਨ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਗਾਇਕ

ਬਣੇ ।

ਤਾਨਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪਰੁਪਦ ਆਧੁਨਿਕ ਛਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ । ਪਰੁਪਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਤਾਨਸੈਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਯੋਗਦਾਨ ਕਦੇ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਪੰਡਤ ਗੁੱਜਰ ਰਾਮ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਿਆਣਾ ਹੈ । ਹਰਿਆਣਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਨ ਦਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰੁਪਦ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ । ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਗੁੱਜਰ ਰਾਮ ਵਾਸੂਦੇਵ 'ਰਾਗੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ । ਉਸ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਗਾਇਨ ਅਚਾਰੀਆ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਿਗੰਬਰ ਪਲੂਸਕਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਇੰਜ ਆਖਿਆ ਸੀ "ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ 'ਰਾਗੀ' ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹਨ ।"

ਪੰਡਤ ਗੁੱਜਰ ਰਾਮ ਦਾ ਜਨਮ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਖੇ 27 ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ 1854 ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕਾਨ੍ਹ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ । ਕਾਨ੍ਹ ਚੰਦ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਗ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਸੀ । ਗੁੱਜਰ ਰਾਮ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਇਕਲੋਤਾ ਬੇਟਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਬੜੇ ਲਾਭ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ । ਗੁੱਜਰ ਰਾਮ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਰਿਆਣਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਪੰਡਤ ਛੱਜੂ ਰਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ 'ਗੁੱਜਰ ਰਾਗੀ' ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । "ਰਾਗੀ" ਜੀ ਦਾ ਕੰਠ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਧੁਰ ਸੀ । ਸਰੋਤੋਂ ਉਸਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁਗਧ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਰਾਗੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਗਾਇਕ ਪੰਡਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਿਗੰਬਰ, ਪੰਡਤ ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ, ਬਾਲਾ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਰਾਗੀ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕ ਸਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਤੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸਤਾਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਗੁੱਜਰ ਰਾਮ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸਨ । ਇਹ ਇਕ ਸਾਧੂ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ

ਆਡਮ ਸਨਮਾਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਡਾਂ ਉਹ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਖਣ ਤੋਂ ਜਾਂ ਲਾਲਚ ਵਸ, ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਾਉਂਦੇ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੀ ਮਾਨ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ। ਰਾਗੀ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਰੌਚਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੋ ਮੰਨੋਰੰਜਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ "ਰਾਗੀ" ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਏ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਭਿਆਸਤ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਿਲ ਦੇ ਨਿਕਟ ਹੀ ਉਹ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗੀ ਜੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਗ ਵਿਚ "ਸ਼ਿਵ ਤਾਂਡਵ ਸਤੋਤਰ" ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਰਾਗੀ ਜੀ ਦੀ ਮਧੁਰ ਅਤੇ ਰਸਭਿੰਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਹਿਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗਾਇਕਾ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਪਈ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਰਾਗੀ ਜੀ ਵਲ ਉਠ ਨੱਸੀ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗਾਇਕਾ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਗੀ ਜੀ ਦੇ ਨਿਕਟ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਥਿਆ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰਾਗੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਦਰ ਸਹਿਤ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਰਾਗੀ ਜੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ। ਜਿੰਨਾਂ ਸਮੇਂ ਰਾਗੀ ਜੀ ਉਥੇ ਠਹਿਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਤਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਵੇਲੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਅਦਬ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ।

ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਦੇਵੀ ਤਲਾਬ ਦਾ "ਹਰੀ ਵੱਲਭ" ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਬਾਨੀ ਪੰਡਤ ਹਰੀ ਵੱਲਭ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਗਾਇਕ ਸਨ। "ਹਰੀ ਵੱਲਭ" ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਗਮ ਗੁੱਜਰ ਰਾਮ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਮੇਲਨ "ਸਰਬ ਭਾਰਤ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ" ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਇਹ ਸਮਾਗਮ 28, 29 ਅਤੇ 30 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਵਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਪੰਡਤ ਹਰੀ ਵੱਲਭ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੌਰਵ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਗੁੱਜਰ ਰਾਮ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਰੀਲੇ ਗਾਇਕ ਸਨ। ਕਈ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਾਮੋਫੋਨ ਰਿਕਾਰਡ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਚਾਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਗੁੱਜਰ ਰਾਮ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਸੰਗੀਤ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।"

ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਰਾਗੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ
ਤਬੀਅਤ ਮਨੁੱਖ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਧਨ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ
ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬੁਖਾਰ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿਣ ਪਿਛੋਂ ਸੰਨ 1914 ਵਿਚ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ
ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਵੇਦੀ

ਸ੍ਰੀ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਵੇਦੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਕਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ। ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਵੇਦੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਾਵਨ ਧਰਤੀ ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ 24 ਮਾਰਚ 1901 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਰਾਮ ਵੇਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਦੀ ਉਮਰ ਛੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਾਇਆ ਉਠ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੇ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਵੇਦੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਲੈਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗੁਰੂ ਤਲਵੰਡੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਠ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਲਗਭਗ ਸੱਤ ਸਾਲ ਤਕ ਗਾਇਨ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਧਰੁਪਦ, ਖਿਆਲ, ਨੁਮਰੀ, ਭਜਨ, ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਿਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਮਹਾਰਤ ਹੋ ਗਈ।

ਇਕ ਵਾਰ 1918 ਈ: ਦੇ ਹਰੀ ਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਵੇਦੀ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕ, ਪੰਡਤ ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਬਖਲੇ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਦਿਲ ਟੁੰਬਵਾਂ ਗਾਇਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਬੜੀ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ ਲੱਗ ਗਈ। ਪੰਡਤ ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਦਾ ਸਾਗਿਰਦ ਬਣਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ

ਸ੍ਰੀ ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਵੇਦੀ

ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਡਤ ਭਾਸਕਰ ਕੋਲੋਂ ਵੇਦੀ ਜੀ ਨੇ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਸਾਲ ਖਿਆਲ ਗਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਦਾ 1922 ਵਿਚ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੜਾ ਦੁਖ ਹੋਇਆ। ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਕ ਤਬੀਅਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਜਗਿਆਸਾ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੇਦੀ ਨੇ ਬੜੇਦਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ, ਉਸਤਾਦ ਫੈਯਾਜ ਖਾਂ ਦੀ ਸਾਗਿਰਦੀ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਬੜੇਦੇ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ।

ਬੜੇਦੇ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸਤਾਦ ਤੋਂ ਰਾਗ ਵਿਵਿਧਾ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਸਬੰਧੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਮਰਾਠੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਪੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਸਬੰਧੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵੇਦੀ ਜੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਗਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਹੀ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵੀ ਮਹਾਨ ਗਿਆਤਾ ਸਾਝਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਸੰਨ 1924 ਵਿਚ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਗਾਇਕ ਰਹੇ। ਪਟਿਆਲਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦੀ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1925 ਵਿਚ ਲਖਨਊ ਵਿਖੇ ਇਕ "ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਕਾਨਫਰੰਸ" ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੇਦੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ-ਕੰਸਲਤਾ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸਰੂਤ ਦਿਤਾ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਸੁਸ਼ਟ ਗਾਇਕ ਮੰਨ ਕੇ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੈਡਲ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਇਹ ਹਨ।

"ਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਮੇਟੀ" ਕਰਾਚੀ ਵਲੋਂ 1927 ਵਿਚ "ਮਹਿਤਾਬੋ ਮੋਸੀਕੀ", ਸੰਨ 1931 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕੁਲ ਕਾਂਗੜੀ ਸੰਗੀਤ ਸਮਾਵੇਹ ਵਲੋਂ "ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਗਾਰ" ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੈਸੂਰ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਵੇਹ ਵਿਚ ਵੇਦੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੈਸੂਰ ਅਤੇ ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵੈ ਰਚਿਤ ਰਾਗ "ਵੇਦੀ ਕੀ ਲਲਿਤ" ਸੁਣ ਕੇ ਸਰੋਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਗਾਇਕ ਮੰਨ ਕੇ ਪਹਿਲਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1934 ਵਿਚ ਇਕ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸੁਰਯਵਾਸੀ ਨਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਵੇਦੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਸਰਬ ਸੁਸ਼ਟ ਗਾਇਕ ਮੰਨ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਭੇਟ

ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੰਨ 1938 ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਕਿੰਗ ਵਾਜਦਅਲੀਸ਼ਾਹ" ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1964 ਦੀ "ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਟੀਚਰਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ" ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਸੰਗੀਤ ਮਹਾਮੋਹਾਯ" ਉਪਾਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ। ਵੇਦੀ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਗਾਇਨਅਚਾਰੀਆ, ਸੰਗੀਤ ਰਤਨ, ਸੰਗੀਤ ਸੁਧਾਕਰ, ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਵੀਣ ਆਦਿ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ।

ਦਲੀਪ ਚੰਦਰ ਵੇਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਗਾਇਕ ਅਤੇ ਉਤਮ ਵਕਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਸਫਲ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਕਠਿਨ ਘਾਲਣਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੰਚਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ — ਸਰਬ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਤ ਹੁਸਨ ਲਾਲ, ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਸੈਣੀ, ਵਿਨੋਦ ਕੁਮਾਰ, ਐਮ.ਐਮ. ਗੋਤਮ, ਐਸ.ਕੇ. ਬੈਨਰਜੀ, ਜੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਮਦਨ ਲਾਲ ਬਾਲੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਥ ਆਦਿ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਾਇਕਾਵਾਂ ਨੇ ਵੇਦੀ ਜੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ—ਸੁਮਤੀ ਮਾਣਕ ਵਰਮਾ, ਸੁੀ ਮਤੀ ਰਾਮਾਨੁਜਮ, ਕੁਮਾਰੀ ਅਨੀਤਾ ਰਾਏ ਚੌਧਰੀ ਆਦਿ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ 'ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ' ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੀਆਂ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼

ਸ਼ਾਸਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਤਿੰਨ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸ਼ਿਲਾ ਸੁਰ ਤੇ ਤਾਲ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਲ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਦੋ ਪੈਰ ਹਨ । ਇਕ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਲਾ ਲੰਗੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ "ਤਾਲ" ਹੀ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗਾਇਕ, ਵਾਦਕ ਜਾਂ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਂ-ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤਕ 'ਤਾਲ ਯੰਤਰ' ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਰੇ ਯੰਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਖਾਵਜ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੇ ਜਿਥੇ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਪੈਦਾਕੀਤੇ ਉਥੇ ਤਬਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ "ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ ਨੂੰ ਉਨਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹੈ ।

ਤਬਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 1902 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਲਾਹੌਰ ਇਕ ਉਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਸੰਨ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂਦੇ ਪਿਤਾ ਉਸਤਾਦ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਰਬੋਤਮ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਸਨ । ਤਬਲੇ

ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਤਾਲ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਤਬਲੇ ਦੀ ਖਾਨਦਾਨੀ ਤਾਲੀਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਬਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਧ ਕਰਾਇਆ । ਇਕ ਬੱਲ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਬੱਲ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਕੇਵਲ "ਤਾ" ਬੱਲ ਦਾ ਹੀ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ । ਤਬਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਰਣ ਸਿੱਖ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਾਲਾਂ ਦੇ ਠੋਕੇ ਸਿਖਾਏ । ਠੋਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਧਤਾ ਆਉਣ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਬਲੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਅੰਗਾਂ...ਗਤ, ਪਰਨ, ਕਾਇਦਾ, ਮੋਹਰਾ ਮੁਖਤਾ ਲਾਗੀ, ਬਾਟ, ਰੋਲਾ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਲੈਅ...ਤਾਲ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਰੜੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਤਬਲੇ ਦ 18 ਘੰਟੇ ਨੇਮ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਅਭਿਆਸ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਤਾਲੀਮ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ, ਦੀ ਬਦੇਲਤ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ।

ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰੇਕ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਜਿੱਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਈ । ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿਛੋਂ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਗਿਆ । ਅਣਵੰਡੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਅਨੇਕ ਮਹਿਫਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ । ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਸੌਨੇ ਦੇ ਤਗਮੇ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤੇ । ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਨੂੰ "ਸਵਾ ਲੱਖ ਉਖਲੀ" ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ । ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ਼ ਦਾ ਖਲੀਫਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਕ ਸ੍ਰੀ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ । ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ।

ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਣਗਿਣਤ ਸਾਗਿਰਦ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ :—ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਜਗੜ੍ਹ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਟੀਕਮ ਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ । ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੂਪਮ ਦੇਣ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਕ ਉਸਤਾਦ ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖਾ ਹੈ । ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਵਾਦਕਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਬਲੇ ਦੀ ਉੱਚ

ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਬਲੇ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ "ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ" ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਿਸ਼-ਵਰਗ ਨੇ ਕਾਫੀ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਤੀ ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਜੂਨ 1959 ਈ: ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ।

Prof. Dr. Harnam Singh Shan
Principal Project Investigator
U. G. C. Research Project on Sikhism
605, Sector 16, Chandigarh.

ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣਾ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਰਣ ਸਰਬੋਤਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਲਾਹੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਨਗਰ ਕਸੂਰ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 1903 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਲੀ ਬਖਸ਼ ਸੀ। ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਬਰਕਤ ਅਲੀ, ਮੁਬਾਰਕ ਅਲੀ ਅਤੇ ਅਮਾਨ ਅਲੀ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਉਘੇ ਫਨਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਉਸਤਾਦ ਅਲੀਬਖਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਗਾਇਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਿਲਰੁਬਾ ਅਤੇ ਤਾਉਸ ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦੇ ਮੁਨ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਅਤੇ ਲੰਗੀਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਮਧੁਰ ਗਾਇਕੀ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ। ਕੰਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸੁਰੀਲਾ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਚਾਚਾ ਕਾਲੇ ਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਨੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗਵਾਲੀਅਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਸਿੰਧੀ ਖਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਉਸਤਾਦ ਫਤਹਿ ਅਲੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਉਸਤਾਦ ਆਸ਼ਿਕ ਅਲੀ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ। ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੀਆਂ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਹਾਸਲ ਹੋ ਗਈ।

ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਨੇ

ਤਾਅਨਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਸਾਰੰਗੀ ਵਜਾਉਣਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਲੈ ਤਾਂ ਜੋ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਆਉਣ ਲਗ ਜਾਣ' । ਮਾਤਾ ਦੀ ਇਸ ਚਿੰਤਾ-ਭਰੀ ਗੱਲ ਨੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਰੁਖ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਵਾਦਨ ਵੱਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ।

ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਨੇ ਸਾਰੰਗੀ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਲੈਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਲਈ । ਬੌੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਸੁਹਾਰਤ ਹੋ ਗਈ । ਸਾਰੰਗੀ ਵਾਦਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਿਣਿਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ । ਪਰ ਮਾਇਕ ਔਕੜਾਂ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਪੜ ਵੇਲਣੇ ਪਏ ।

ਸੰਨ 1940 ਈ: ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ । ਉਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਤੇ ਵਾਦਕ ਸੱਦੇ ਗਏ ਸਨ । ਉਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਿਹਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ।

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਨੇ ਅਨੇਕ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿੱਕਾ ਬਿਠਾਇਆ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਧੁਰ ਕੰਠ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕੀਲਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਘੇ ਸਥਾਨ ਹਨ "ਗਯਾਦੀ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਕਾਨਫਰੰਸ" 1943, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਗਾਉਣ ਕਾਰਣ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਖਿਆਲ ਅਤੇ ਨੁਮਰੀ-ਗਾਇਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ।

ਸੰਨ 1945 ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪਿਤਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣਿਆ । ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ-ਪੱਤਰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਬੰਬਈ ਰਹੇ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਕੇਂਦਰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ।

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਪੁੰਗਰਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦੇ ਪਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਨਾਂ ਹਨ... ਸ੍ਰੀ ਮਨੱਵਰ ਅਲੀ ਖਾਂ (ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ), ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਮੀਰਾ ਚੈਟਰਜੀ ਅਤੇ ਜਿਨਮਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਗਾਇਕ ਸ੍ਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਰਫੀ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਉਸਤਾਦ ਸਲਾਮਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਲੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਛਾਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਮਨ ਭਾਉਂਦੇ ਰਾਗ ਸਨ...ਭੂਪਾਲੀ, ਬਿਹਾਗ, ਕੇਦਾਰ, ਕਾਮੋਦ, ਮਾਲਕੋਂਸ, ਦਰਬਾਰੀ, ਬਾਰੋਸ਼ਰੀ, ਭੀਮਪਲਾਸੀ, ਜੰਨਪੁਰੀ ਆਸਾਵਰੀ, ਦੇਸੀ ਆਦਿ । ਉਹ ਕੇਵਲ ਖਿਆਲ ਹੀ ਉੱਤਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਾਉਂਦੇ ਸਗੋਂ ਨੁਮਰੀ-ਗਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ । ਪੰਜਾਬ ਅੰਗ ਦੀ ਨੁਮਰੀ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਨੇ ਪਾਇਆ ।

ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਪਾਸਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਰਿਆਜ਼ ਨਾ ਛੱਡਿਆ । ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ । ਅੰਤ 23 ਅਪਰੈਲ, 1968 ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਰੰਗੀਲੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ ਰੂਹ ਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖ ਗਈ ।

ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਹਿਗਲ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਹਿਗਲ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿ ਮਧੁਰ ਆਵਾਜ਼ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਮਿਠੀ ਤੇ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਦਕਾ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਸਹਿਗਲ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਚਾਈ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਹਿਗਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਫਿਲਮੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਹਿਗਲ ਨੂੰ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਫਿਲਮੀ ਗੀਤਾਂ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਗ ਗਏ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੀਮਤ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਚ ਗੂੰਜਣ ਲਗੀ।

ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਹਿਗਲ ਦਾ ਜਨਮ 11 ਅਪਰੈਲ ਸੰਨ 1904 ਈ. ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਮਰ ਚੰਦ ਸਹਿਗਲ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਘਰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਤਿਆ। ਸਹਿਗਲ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਜਿੰਨਾ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਮੰਦਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਇਕ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਕੇ ਤੋਂ ਗੁਜਰ ਰਹੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਈ। ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਖਿੱਚਿਆ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਉਪਰ

ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ ਸਹਿਗਲ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਣਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਸਟਰ ਰੋਮੀ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਰੋਮੀ ਨੇ ਸਹਿਗਲ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਰੋਮੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਸਹਿਗਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਭੈੜੀ ਵਾਦੀ ਇਸ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਕੋਲੋਂ ਪਈ ਅਤੇ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਇਹ ਵਾਦੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੀ।

ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਬਾਅਦ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਪੀ. ਡਬਲਯੂ. ਡੀ. ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਟਾਈਪਿਸਟ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਰਹੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਕਿਥਰੇ ਵੀ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਇਥੋਂ ਉਹ ਕਲਕੱਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਾਸ ਆਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਰਾਇਚੰਦ ਬੋਰਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਹਿਗਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਹਿਗਲ ਇਹੋ ਕੁਝ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਨ 1931 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੀਤ "ਝੂਲਨਾ ਝੂਲਾਓ! ਅੰਬੂਆਂ ਕੀ ਡਾਰੀ ਪੈ ਕੋਇਲ ਬੋਲੇ ਸਾਮਾ, ਕੂਕ ਕੂਕਜੀਆ ਲੋ" ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੀਤ ਨੇ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਮੌੜ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ "ਸੁਬਾਹ ਕਾ ਸਿਤਾਰਾ" ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀ "ਨਿਊ ਥੀਏਟਰ" ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹਿਗਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ "ਪੂਰਨ ਭਗਤ" ਤੇ "ਚੰਡੀਦਾਸ" ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ। ਫਿਲਮ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਗਾਣੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ।

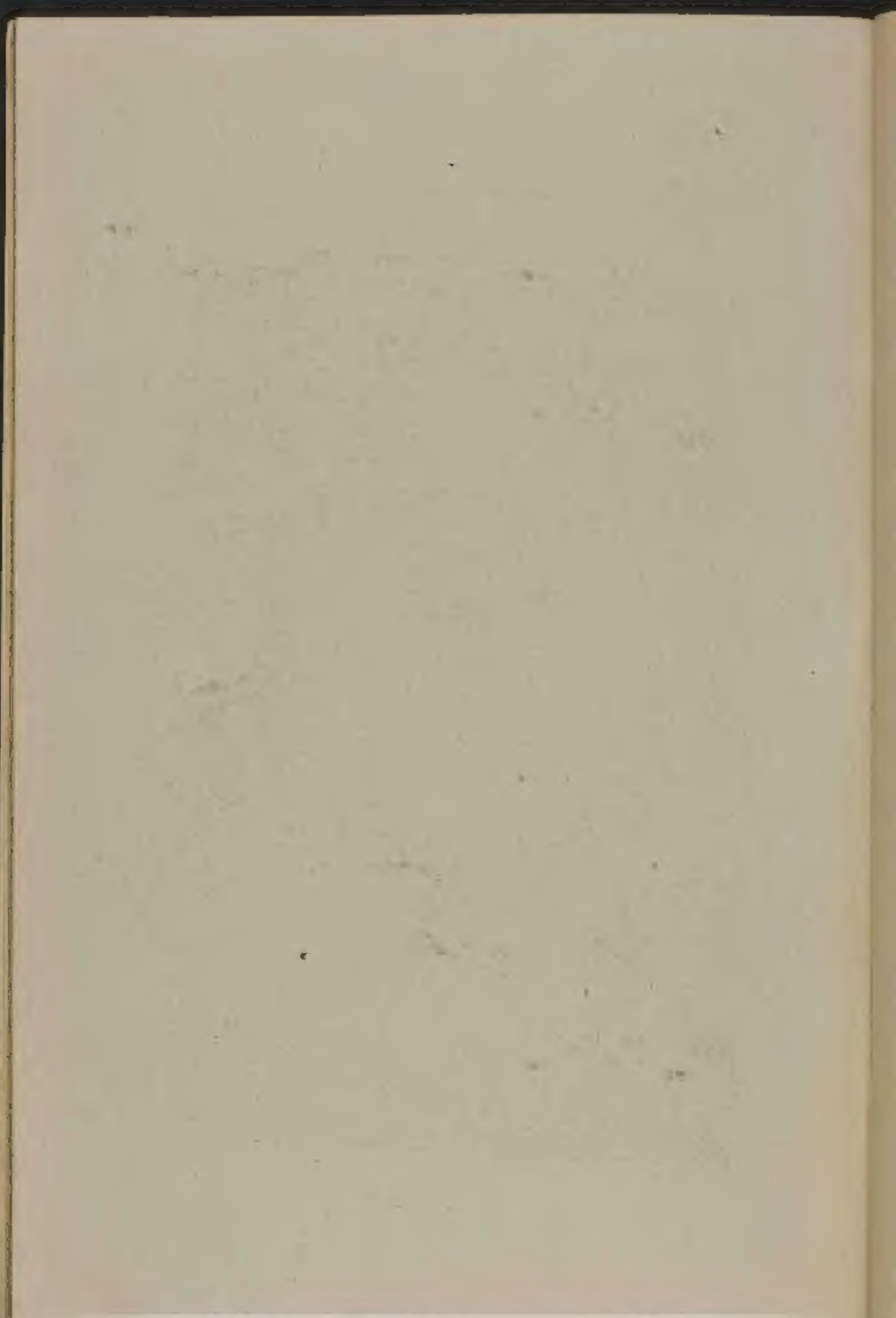
ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਜੁਬਾਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੰਗਾਲੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਸੰਨ 1933 ਈ: ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ "ਯਹੂਦੀ ਕੀ ਲੜਕੀ" ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਫਿਲਮ ਲਈ ਗਾਣੇ ਵੀ ਗਾਏ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ਾਲਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਜ਼ਲ—

"ਨੁਕਤਾ ਚੀਂ ਹੈ ਗਮਿ-ਦਿਲ ਉਸ ਕੋ ਸੁਨਾਏ ਨਾ ਬਨੇ"

ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਬਹੁਤਵਧੀਆ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਗਜ਼ਲ ਗਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਤਨ ਬੋਸ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਹਿਗਲ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਵੀ ਨਿਖਰ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਸਹਿਗਲ "ਦੇਵਦਾਸ" ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ

ਸ੍ਰੀ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਚਿਗਲ

ਫਿਲਮੀ ਪਰਦੇ ਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦੀ ਇਕ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਲਗ ਗਈ । ਦੇਵਦਾਸ ਫਿਲਮ ਦੇ ਗਾਣੇ "ਬਾਲਮ ਆਏ ਬਸੋ ਮੌਰੇ ਮਨ ਮੇਂ" ਅਤੇ "ਦੁਖ ਕੇ ਅਥ ਦਿਨ ਬੀਤ ਨਾਹੀ" ਇੰਨੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਰਾਂ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ । ਦੇਵਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ "ਧੂਪ ਛਾਂਵ" "ਪੁਜਾਰਿਨ" ਤੇ "ਕਾਰਵਾਨਿ ਹਯਾਤ" ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਏ । ਸੰਨ 1938 ਈ: ਤਕ ਸਹਿਗਲ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾ ਗਏ । "ਪ੍ਰੀਜ਼ੀਡੈਂਟ" "ਸਟਰੀਟ ਸਿੰਗਰ" "ਦੁਸਮਨ" 'ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ' ਤੇ 'ਮੇਰੀ ਬਹਿਨ' ਵਰਗੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਣੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ । "ਸਟਰੀਟ ਸਿੰਗਰ" ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਇਆ ਗੀਤ "ਬਾਬੁਲ ਮੌਰਾ ਨਈਹਰ ਛੂਟੋ ਹੀ ਜਾਏ" ਜੋ ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ, ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅੱਜ ਤਕ ਲੋਕ ਇਸ ਗੀਤ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਮਾਣਦੇ ਤੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਗੀਤ ਵਿਚ ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਭੈਰਵੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਐਸੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਗਾਇਕ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ । ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕਾਂ ਤੇ ਗਾਇਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਗੀਤ ਗਾਏ ।

ਸੰਨ 1942 ਵਿਚ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਕਲੱਕਤੇ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀ "ਰਣਜੀਤ ਮੁਵੀਟੋਨ" ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ । "ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ" ਨਾਂ ਦੀ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਜਿਵੇਂ ਕਿ "ਨੈਨਹੀਨ ਕੋ ਰਾਹ ਦਿਖਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪਗ ਪਗ ਠੌਕਰ ਖਾਉਂ- ਮੈਂ ।" ਅਤੇ "ਨਿਸ ਦਿਨ ਬਰਸਤ ਨੈਨ ਹਮਾਰੇ" ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋਏ । ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫਿਲਮ 'ਤਾਨਸੈਨ' ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ । ਇਸ ਫਿਲਮ ਨਾਲ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ । ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੇ ਗਾਣੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ । ਜਿਸ ਲਈ ਸਹਿਗਲ ਨੂੰ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਪਿਆ । 'ਤਾਨਸੈਨ' ਫਿਲਮ ਦੇ ਗੀਤ ਰਾਗ ਦੀਪਕ, ਸੰਕਰ, ਜੈਜੈਵੰਤੀ ਤੇ ਬਹਾਰ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਗੀਤ ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਾਰਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ । 'ਦੀਆ ਜਲਾਓ, ਜਗ ਮਗ ਜਗ ਮਗ' ਤੇ 'ਦੂਮ ਝੂਮ', ਵਰਗੇ ਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੀ ਮਾਹਰ ਸਨ ।

ਸੰਨ 1945 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਦਾਕਾਰ ਅਤੇ ਗਾਇਕਾ ਸੁਰੱਈਆ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਕੁਝ ਗੀਤ ਗਾਏ । 'ਤਕਦੀਰ' 'ਪਰਵਾਨਾ' ਤੇ 'ਉਮਰ ਖਯਾਮ' ਵਰਗੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਖਰੀ ਫਿਲਮ 'ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ' ਸੀ । ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ "ਨੌਸ਼ਾਦ" ਨੇ ਸਹਿਗਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਗੀਤ ਗਵਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਫਿਲਮੀ

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ । ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੇ ਗੀਤ "ਗਮ ਦੀਏ ਮੁਸਤਕਿਲ ਕਿਤਨਾ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੈ ਦਿਲ" "ਐ ਦਿਲੇ ਬੇਕਰਾਰ ਕਿਉ" ਅਤੇ "ਜਬ ਦਿਲ ਹੀ ਟੂਟ ਗਿਆ ਹਮ ਜੀ ਕੇ ਕਿਆ ਕਰੇਂਗੇ" ਉਸ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਖੁਭ ਕੇ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਏ ਹਨ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ । ਜਿਥੇ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਭਰਿਆ ਉਥੇ ਗ਼ੈਰ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਵਖਰੀ ਛਾਪ ਲਾ ਦਿਤੀ । ਉਰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਗਾਲਿਬ, ਜ਼ੋਕ, ਸੀਮਾਬ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਜਿਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਗਾਇਕੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਹਨ । ਸਹਿਗਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ ਵੀ ਬੜੇ ਅਨੂਠੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ - 'ਮਾਹੀ ਨਾਲ ਜੇ ਅੱਖ ਲੜਦੀ ਕਦੀ ਨਾ, ਮੈਂ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਫੜਦੀ ਕਦੀ ਨਾ ।' ਉਸ ਦੇ ਗੀਤ ਸੁਣਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਸਰੋਤਾ ਝੂਮ ਹੀ ਉਠਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਉੱਤੇ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਹ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਗਾਇਕ 18 ਜਨਵਰੀ 1947 ਨੂੰ ਸਾਥੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਵਿਛੜ ਗਏ ।

ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਬਾਲੀ

ਸੰਗੀਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦ ਹਰ ਪੱਖ ਉਤੇ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਰਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਬਾਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਰਚ, 1906 ਈ: ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸੰਗੀਤ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਈ। ਕੰਠ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਤੋਲੇ ਰਾਮ ਤੋਂ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਤਲਵੰਡੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਉਸਤਾਦ ਮੌਲਾਦਾਦ ਦੇ ਸਾਗਿਰਦ ਹੋ ਗਏ। ਮੌਲਾਦਾਦ ਤੋਂ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੇ ਆਲਾਪ ਧਰੁਪਦ ਅਤੇ ਧਮਾਰ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਹਰੀ ਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸਮਾਰੋਹ ਤੇ ਬਾਲੀ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸੰਨ 1918 ਈ: ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕ ਪੰਡਿਤ ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਬਖਲੇ ਹਰੀ ਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਉਤਸਵ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਆਏ ਸਨ। ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣਿਆ, ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਲਈ ਸੀ, ਖਿਆਲ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਕਲਾਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਸੁਣਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਦਾ ਸਾਗਿਰਦ ਬਣਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਕੋਲ ਗਾਣਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਭਾਸਕਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਤੋਂ ਬਾਲੀ ਜੀ ਨੇ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਸਾਲ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ। ਭਾਸਕਰ ਰਾਓ ਦਾ ਸੰਨ 1922 ਵਿਚ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਖਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕਾਂ—ਉਸਤਾਦ ਅੱਲਾ ਦੀਆ ਖਾਂ, ਭੁਰਜੀ ਖਾਂ, ਮੰਝੀ ਖਾਂ, ਉਸਤਾਦ ਫੈਯਾਜ਼ ਖਾਂ, ਉਸਤਾਦ ਵਿਲਾਇਤ ਖਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਸ੍ਰੀ ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਧਰੁਪਦ, ਧਮਾਰ, ਖਿਆਲ, ਟੱਪਾ ਆਦਿ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੇ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਨੁਮਰੀ ਦੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸਨ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੁਮਰੀ ਵਾਲਾ ਬਾਲੀ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਆਕਾਸ਼ ਵਾਣੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਇਕ "ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ" ਵੀ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਇਆ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਗਰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਬਿਤਾਏ। ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਇਕ "ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਹਾਰ" ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਵਧੇਰੇ ਰਿਆਜ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਾਲੀ ਜੀ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਅਲਸਰ (ਕੈਂਸਰ) ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਤ, 24 ਜੂਨ ਸੰਨ 1976 ਵਿਚ ਉਸ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਈ।

ਅਮਾਨਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਅਲੀ

ਅਮਾਨਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਅਲੀ ਦੋਵੇਂ, ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਅਲੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਪੌਤਰੇ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਅਖਤਰ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਦੀ ਮਿਤੀ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਉਸਤਾਦ ਅਖਤਰ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਅਸਲੀ ਝਲਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਲਕੇ ਖਿਆਲ ਗਾਇਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਮਾਨਤ ਅਲੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਸੁਰ ਦਾ ਲਗਾਓ ਸੀ। ਫਤਹਿ ਅਲੀ ਦੀ ਤਾਨ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਤਿਆਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਸੰਨ 1947 ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਮੇਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬ੍ਰਾਡਕਾਸਟ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ।

ਸੰਨ 1955 ਵਿਚ ਅਮਾਨਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਅਲੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਮੇਤ ਪਟਿਆਲੇ ਆਏ ਸਨ। ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵਿਮੇਨ ਵਿਖੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ " ਦੇਸੀ " ਰਾਗ ਵਿਚ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕ ਵਿਲੰਬਿਤ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਦਰੁਤ ਖਿਆਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਤੋੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ

ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿਤਾਰ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ । ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਤਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਉਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਅੱਜ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਸਿਤਾਰ-ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਣ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਠੀਕ ਜਨਮ-ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ । ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਬਰਵਾਲਾ ਸੈਦਾਂ ਵਿਖੇ ਉਸਤਾਦ ਰਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ । ਰਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਗੀਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੁਣਫ ਵਾਲੇ ਉਸਤਾਦ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ । ਰਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਕ ਉਸਤਾਦ ਇਮਦਾਦ ਖ਼ਾਂ (ਵਲਾਇਤ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਚਾਚਾ) ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ । ਉਸਤਾਦ ਰਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪੁਣਫ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਪੁਣਫ ਰਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਬੜਾ ਕਾਇਲ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਰਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ।

ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ ਜਦੋਂ ਨੌਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਵਧੇਰੇ ਉਘੜਨ ਲੱਗੇ । ਇਕ ਵਾਰ ਰਹੀਮ ਖ਼ਾਂ ਛੁੱਟੀ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਰੀਫ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਇਕ ਡੰਡੇ ਨੂੰ ਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਿਤਾਰ ਵਾਂਗ

ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਰਹੀਮ ਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਪੁਣਫ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਬਣਾਈ । ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਦਮਾ ਪਹੁੰਚਿਆ । ਪਰ ਬੇਟੇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ । ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਗਾਇਕ ਦੋਸਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਸਨਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਕੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਗਾਣਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸਤਾਦ ਰਹੀਮ ਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ।

ਉਸਤਾਦ ਰਹੀਮ ਖਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੁਣਫ ਲੈ ਗਿਆ । ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ । ਚਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕਠਨ ਸਾਧਨਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਨਿਖਾਰ ਲੈ ਆਂਦਾ । ਸਿਤਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਚਿੱਤਰ ਵੀਣਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ । ਰੇਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰੀਫ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਨਾ-ਵਾਦਕ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿਛੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਗਏ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਕਾਂ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਨਾਂ ਬੜੇ ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖ਼ਾਂ

ਤਬਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਂ ਉਸਤਾਦ ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਹੈ।

ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਚਤਨ ਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 1915 ਈ: ਨੂੰ ਹਾਸਿਮ ਅਲੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਹਾਸਿਮ ਅਲੀ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਕਿਸਾਨ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਵਾਰਾਵਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸ ਕਲਾ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵੱਲ ਝੁਕਾਓ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸੁਰ ਜਾਂ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਉਸ ਪਾਸੇ ਖਿਚੇ ਜਾਂਦੇ। ਸੁਰ ਤਾਲ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਝੂਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਾਰਾਵਰਣ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਥੀਏਟ੍ਰੀਕਲ ਤਰਜ਼ਾਂ ਗਾਉਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗ ਗਈ। ਕਈ ਗਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੁਣ ਸੁਣਾ ਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 15 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪਠਾਨ-ਕੋਟ ਦੀ ਇਕ ਨਾਟਕ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਗੀਤ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਧੁਰ ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਕੰਪਨੀ ਦੁਆਰਾ ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਉਸਤਾਦ ਲਾਲ ਮੁਹੰਮਦ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ।

ਸ੍ਰੀ ਲਾਲ ਮੁਹੰਮਦ, ਉਸਤਾਦ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਕ ਸਨ। ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਾਲ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ।

ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ । ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਬਲੇ ਤੇ ਚੰਗਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਗੁਣ ਗ੍ਰਾਹਕ ਤਬੀਅਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਜਗਿਆਸਾ ਹੋਰ ਤੀਬਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਤਾਦ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਕੋਲੋਂ ਤਬਲੇ ਦੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਇਸ ਸੰਤਵ ਲਈ ਅੱਲਾ ਖਾਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸਤਾਦ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਕਰਕੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤਾਲੀਮ ਲੈਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ । ਉਸਤਾਦ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਤੋਂ ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਨੂੰ "ਪੰਜਾਬ ਬਾਜ ਦੀ ਪੂਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲੀ । ਰੋਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਤਬਲਾ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਗੀਤ ਮਹਿਫਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਦਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਮੁਗਧ ਹੋ ਗਏ । ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖਾਂ ਦੀ ਸੁਹਰਤ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ । ਫਲ ਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ । ਗਾਇਕ, ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਦਨ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਸਨ । ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਤਾਇਆ । ਲਗਭਗ ਸੰਨ 1937 ਈ: ਵਿਚ ਉਹ ਬੰਬਈ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਬੰਬਈ, ਫਿਲਮ ਕਲਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਈ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਬਣਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ । ਸੰਨ 1942 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੇਡੀਓ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਫਿਲਮੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਬਹੁ-ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ । ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਛੋਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਭਰ ਦਿੱਤਾ । ਫਿਲਮੀ ਭੇਵਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਾਨਤਮਕ ਕਲਾ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹੋ ਗਏ । ਉਹ ਇਕ ਸਫਲ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨਰਾਈਜ਼ ਪਿਕਚਰ, ਮੋਹਨ ਸਟੂਡੀਓ, ਸਾਇਕ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰੰਗ ਮਹਿਲ ਸਟੂਡੀਓ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ।

ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗਾਇਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਹਰ ਹਨ ਸਗੋਂ ਤੰਤੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਅਦੁੱਤੀ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਤਬਲੇ ਤੇ ਸੰਗਤ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਪ੍ਰਬੰਠਤਾ ਦੀ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਸਦਾ ਲਈ ਉੱਕਰੀ ਗਈ ਹੈ । ਤੰਤੂਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਵਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਬਲੇ ਦੇ ਬੋਲ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰੰਗ ਮੰਚ ਤੇ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵਾਲ-ਜਵਾਬ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ।

ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖਾਂ ਨੇ ਪੰਡਤ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਨਾਲ ਕਈ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਗੌਰਵ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ "ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਜ" ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਨਮੂਨਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨਵ-ਪ੍ਰਗਰਏ ਕਲਾਕਾਰ ਉਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਹੈ । ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਖਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਤਬਲਾ-ਵਾਦਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਉਤੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਉਮੀਦਾਂ ਹਨ ।

—0—

ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ

ਉੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਰਾਨਾ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਮਧੁਰ ਤੇ ਦਿਲ ਟੁੰਬਵੀਂ ਗਾਇਕੀ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਰਬੋਤਮ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪੂਰਬਕ ਸਿਖਿਆ ਲੈਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 19 ਸਤੰਬਰ, 1919 ਨੂੰ ਇਕ ਮੱਧਵਰਗ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਡਿੰਗਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਅਲਬੇਲੀ ਤਬੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਡਲ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ।

ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪਟਿਆਲਾ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਇਕ ਗਾਇਕ ਪਿਆਰੇ ਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪਿਆਰੇ ਖਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ "ਸਫਰਦਾਈ ਅੰਗ" ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਸਿਖੀ। ਪਿਆਰੇ ਖਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੀਰਾਸੀ ਸੀ। 16 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ। ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਬਣੇ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ।

ਸ. ਤਿਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ

ਫੀਰੋਜ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬੜਾ ਕੂੜਾ ਅਸਰ ਪਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਕੋਲੋਂ ਗਾਇਨ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾ ਲਿਆ । ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਫੀਰੋਜ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਵਹੀਦ ਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਗਾਇਨ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਰਾਇ ਦਿੱਤੀ ।

ਉਸਤਾਦ ਵਹੀਦ ਖਾਂ ਜੈਪੁਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਾਇਕ ਬਹਿਰਾਮ ਖਾਂ ਕੋਹਲਾਪੁਰ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਅੱਲਾ ਦੀਆਂ ਖਾਂ ਦੇ ਸਾਗਿਰਦ ਸਨ । ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਤਾਦ ਵਹੀਦ ਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗਾਇਨ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ । ਵਹੀਦ ਖਾਂ ਨੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਤੀਹਰੇ ਵੱਟ ਪਾ ਕੇ ਤੱਕਿਆ ਅਤੇ ਹੱਸ ਕੇ ਟਾਲ ਛੱਡਿਆ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਲੜਕੇ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸਤਾਦ ਕੋਲੋਂ ਗਾਇਨ ਸਿੱਖਣਾ ਇਕ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੀ । ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਨਿਸਫਲ ਰਹੇ । ਪੱਛਦਿਆਂ ਪੁੱਛਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਬੁੱਧਾਂ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਾਈ ਕੋਲੋਂ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਾੜ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ । ਮਾਈ ਬੁੱਧਾਂ ਨੇ 'ਹਾਂਡੀ' ਪਕਾਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦਾ ਬੜਾ ਸੌਂਕ ਹੈ । ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਗਜਰੋਲਾ ਖਾਣ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੌਂਕ ਹੈ । ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੋਂ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦੇ ਦੋਟੀਨ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਿਨ 'ਹਾਂਡੀ' ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ।

ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਤਾਨਪੂਰੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਸ਼ਤਾਬ ਸੁਰ ਦਾ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਵਾਇਆ । ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਲਗਭਗ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਚਾਲੂ ਰਿਹਾ । ਖੁੱਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਰਾਨੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਬਲੇ ਦੇ ਠੱਕੇ ਨਾਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਇਆ । ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਲਗਭਗ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ । ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਜਦੋਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਟਿਕਾਣੇ ਇਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ ਹਨ ਤਦ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਰਾਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯਮਨ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਿਰਾਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਕ ਪਲਟੇ ਰਵਾਏ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯਮਨ ਰਾਗ ਦੇ ਵਿਲੰਬਿਤ ਖਿਆਲ 'ਸਲੋਨਾ ਰੇ ਮੋਰਾ ਬਾਲਮਵਾ । ਮੈਂ ਤੋਂ ਵਾਹੂ ਦੇਸ ਕੇ ਬਲਿਹਾਰੀ ।' ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਦੀ ਬੜ੍ਹਤ (ਵਿਸਤਾਰ) ਸਿਖਾਈ । ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਨਿਸਾਦ ਅਤੇ ਗੰਧਾਰ ਦੀ ਸੁਰ ਸੰਗਤੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਕਿਰਾਨਾ ਗਾਇਕੀ ਵਿਚ 'ਸਾਗ, ਰੇਮੇ, ਗਪ, ਮੇਧ, ਪਨੀ ਧਮਾ ਧਮਾਂ ਨੀਰੇ', ਧਮੇ, ਪਨੀ, ਮੇਧ ਗਪ, ਰੇਮੇ, ਸਾਗ, ਨੀਰੇਸਾ ।' ਆਦਿ ਸੁਰ ਸੰਗਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਯਮਨ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਲਗਭਗ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਉਸਤਾਦ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਲੰਬਿਤ ਖਿਆਲ ਦੀ ਬੜ੍ਹਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ 'ਤਰਾਨਾ' ਅਤੇ ਦਰੁਤ ਖਿਆਲ 'ਪੀਅਰਵਾ ਤਿਹਾਰੀ ਨੇਕ ਨਜ਼ਰ ਪਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਗਈ ਹੂੰ ਕਲਿਹਾਰੀ' ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲੀ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਲਤਾਨੀ ਰਾਗ ਦਾ ਵਿਲੰਬਿਤ ਖਿਆਲ "ਕਵਨ ਦੇਸ ਗਏ ਰੇ ਸਈਆਂ, ਮੇਰਾ ਬਾਲਮਵਾ, ਮੈਂ ਤੋਂ ਵਾਹੂ ਦੇਸ ਕੇ ਬਲਿਹਾਰੀ। ਉਨ ਬਿਨ ਸਦਾ ਰੰਗ ਕਾ ਕਰੀਏ, ਬੀਤ ਗਏ ਜੁਗਵਾ' ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲੀ। ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਗਭਗ ਅੱਠ ਵਰ੍ਹੇ ਕਿਰਾਨਾ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਮੌਜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ "ਬਾਜ਼ ਚਿੱਲੀ ਦਾ ਅਤੇ ਗਾਇਕੀ ਕਿਰਾਨੇ ਦੀ।" ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਉਸਤਾਦ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ "ਇਸ ਸਿੱਖ ਕੋ ਮੈਨੇ ਥੋੜਾ ਸਾ ਸਿਖਾ ਦੀਆ ਹੈ, ਅੱਛਾ ਗਾਤਾ ਹੈ।"

ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਗੀਤ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਰਾਨਾ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਤੀ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਗੀਤ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਘਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗਾਇਨ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨ ਇਹ ਹਨ :—ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ, ਕਲਕੱਤਾ, ਜੈਪੁਰ ਜਬਲਪੁਰ, ਨਾਗਪੁਰ, ਬੰਬਈ ਆਦਿ।

ਸ੍ਰ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਤਨੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਬੜੇ ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਸੱਜਣ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ। ਦੱਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਭ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਝਰਮਟ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਅੰਬਾਲਾ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਾਨਾ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਦੇ, ਮੁਫਤ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਹੈ।

ਸਲਾਮਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਲੀ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼ਾਮਚੁਰਾਸੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਘਰਾਣਾ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦਾ ਹੈ । ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ-ਉਸਤਾਦ ਚਾਂਦ ਖਾਂ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਸੂਰਜ ਖਾਂ ਨੇ ਰੱਖੀ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਕ ਸਨ । ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਲਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਦਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਗਾਇਕ ਉਸਤਾਦ ਵਿਲ ਇਤ ਖਾਂ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਦੀ ਜੋੜੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ।

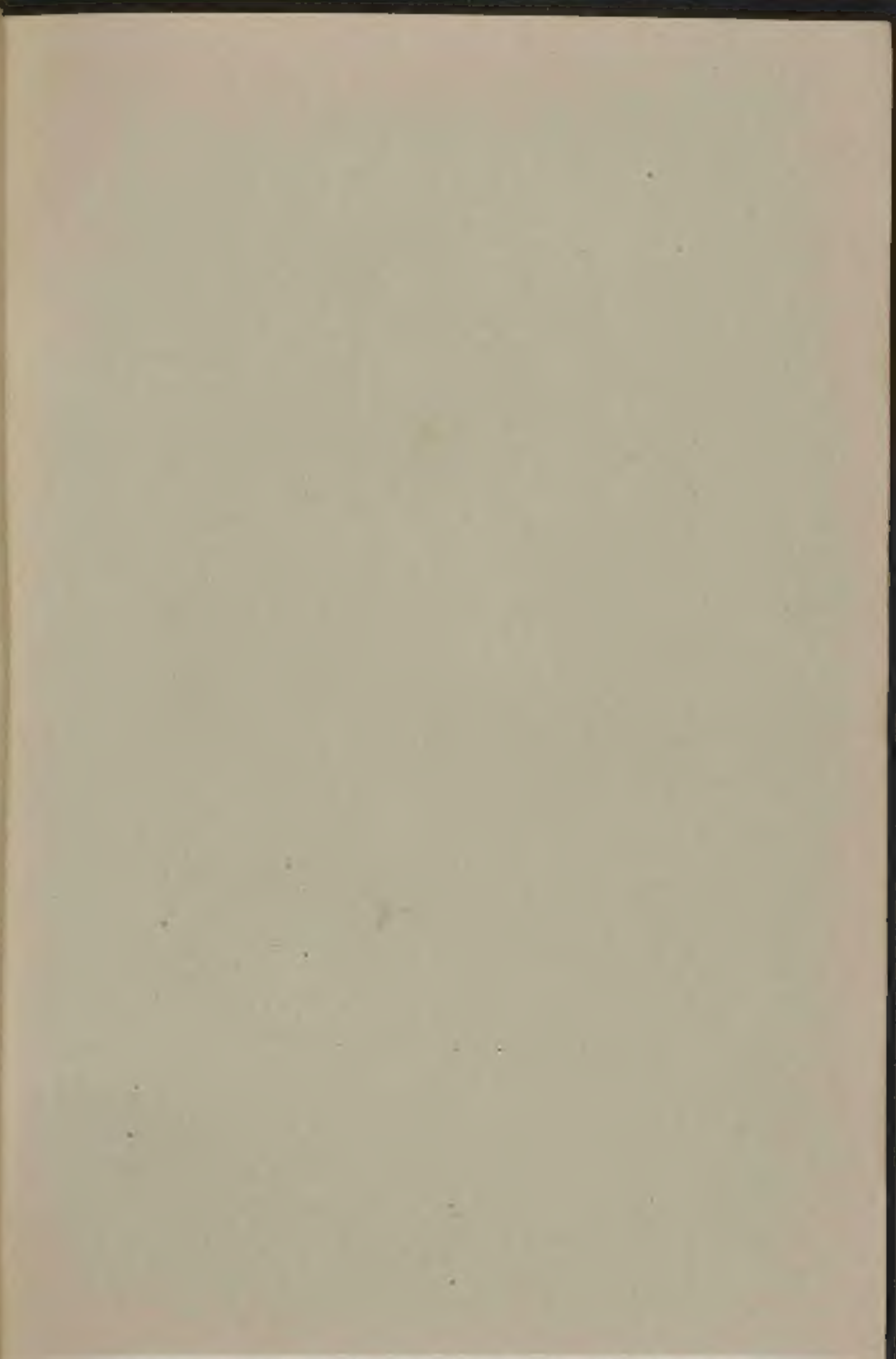
ਉਸ ਪੁਰਾਣੀ ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਖੁਦਾ ਨੇ ਉਸਤਾਦ ਵਿਲਾਇਤ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਬਖਸ਼ੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸਲਾਮਤ ਅਲੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਦਾ ਨਾਂ ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਲੀ ਹੈ । ਸਲਾਮਤ ਅਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1924 ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਦਾ ਜਨਮ 1932 ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਉਸਤਾਦ ਵਿਲਾਇਤ ਖਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰੁਪਦ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ । ਰਸਮ ਦਿਮਾਗ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਛਾਪ ਲਗਾਕੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੁਣ ਕੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਸਲਾਮਤ ਅਲੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਲੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਨਜ਼ਾਕਤ ਵਧੇਰੇ ਝਲਕਦੀ ਹੈ । ਸੰਗੀਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਜੋੜੀ ਅਦੁੱਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸੁਰ, ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਾਲ ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਅਧਿਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਹੋਵੇ । ਕੰਠ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ, ਗਮਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਸੁਰ ਤੇ ਰਾਗ ਉੱਤੇ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ, ਸਰਗਮ ਗਾਉਣ ਦਾ ਨਿਰਾਲਾ ਢੰਗ ਤਾਨ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਜਿਹੀ ਸਫੁਰਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੀਆਂ

ਪ੍ਰਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ । ਸੂਝਵਾਨ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਮਤ ਨਜ਼ਾਕਤ ਦੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਉਤੇ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਗਏ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ । ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਐਲ.ਪੀ. ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰ ਖਿਆਲ ਅਤੇ ਨੁਮਰੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਠੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ । ਸ਼ਾਮ ਚੁਰਾਸੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਣ ਹੈ ।

—(—

ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ

ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ

ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਨਾਂ ਬੜੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਜਨਮ 19 ਜਨਵਰੀ 1949 ਈ. ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ । ਸ੍ਰੀ ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਆਸਰਮ ਸੀ । ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਤੇ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ "ਹਰੀ ਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ" ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਾਇਕਾ ਅਤੇ ਵਾਦਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ । ਅਜਿਹੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਕ੍ਰਮਦਰਤ ਵਲੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਸਰਬਜੀਤ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਸਰਬਜੀਤ ਜਦ ਨੌਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਰੁਖ ਗਾਇਨ ਨਾਲੋਂ ਸਿਤਾਰ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਿਆ । ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਡਤ ਰਵੀਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਇਕ ਸਿਸ ਸ੍ਰੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦੱਤਾ ਤੋਂ ਲਈ ।

ਜਲੰਧਰ ਨਗਰ ਦਾ ਹਰੀ ਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਭਿਆਸੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ । ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾਕਾਰ, ਸੁਆਮੀ ਹਰੀ ਵੱਲਭ (ਇਕ ਮਹਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕ) ਨੂੰ ਗਾਇਨ-ਵਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਸਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਹਰੀ ਵੱਲਭ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ ਤੇ, ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਤਾਰ-ਵਾਦਕ ਪੰਡਤ ਰਵੀਸ਼ੰਕਰ

ਦਾ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਨੰਨੀ, ਬਾਲੜੀ ਤੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੇ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਪੰਡਤ ਰਵੀਸ਼ੰਕਰ ਕੌਲੋਂ ਸਿਤਾਰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੰਨ 1962 ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਡਤ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਸਿਸ਼ ਬਣ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਕੇਵਲ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ "ਗੰਧਰਵ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਪੂਨਾ" ਤੋਂ ਸਿਤਾਰ ਵਿਚ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਡਿਗਰੀ "ਸੰਗੀਤ ਅਲੰਕਾਰ" ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸੰਨ 1964 ਵਿਚ ਸਰਬਜੀਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਯੁਵਕ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿਤਾਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੇ ਯੁਵਕ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਸਰਬੱਤਮ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ 47 ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ 3000 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਬਜੀਤ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸੀ। ਇਤਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸਿਤਾਰ-ਵਾਦਨ ਸੁਣਕੇ ਸਮਾਰੋਹ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਨਿਰਣਾਇਕ ਅਤੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਯੁਵਕ ਸਾਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਬਜੀਤ ਨੇ ਸਿਤਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਸਿਤਾਰ-ਵਾਦਨ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕਤਾ ਆ ਗਈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਦੀ ਸੁਹਰਤ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਸੰਨ 1966 ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ "ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ" ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ "ਏ ਕਲਾਸ ਆਰਟਿਸਟ" ਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸਿਤਾਰ-ਵਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। "ਪ੍ਰਭਾਤ-ਵਾਦਨ" ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਵਲੋਂ ਆਯੋਜਿਤ "ਤਾਨਸੈਨ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ" ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿਤਾਰ-ਵਾਦਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸਰਬਜੀਤ ਦਾ ਇਕ "ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ" ਵੀ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਸਰਬਜੀਤ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਘਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਤਾਰ-ਵਾਦਨ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਚੰਭਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਸਰਬਜੀਤ ਦੀ ਕਲਾ-ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ

ਕਈ-ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ "ਦੂਰ ਦਰਸ਼ਨ"
ਤੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ਾਰਿਤ ਹੋਏ ਹਨ।

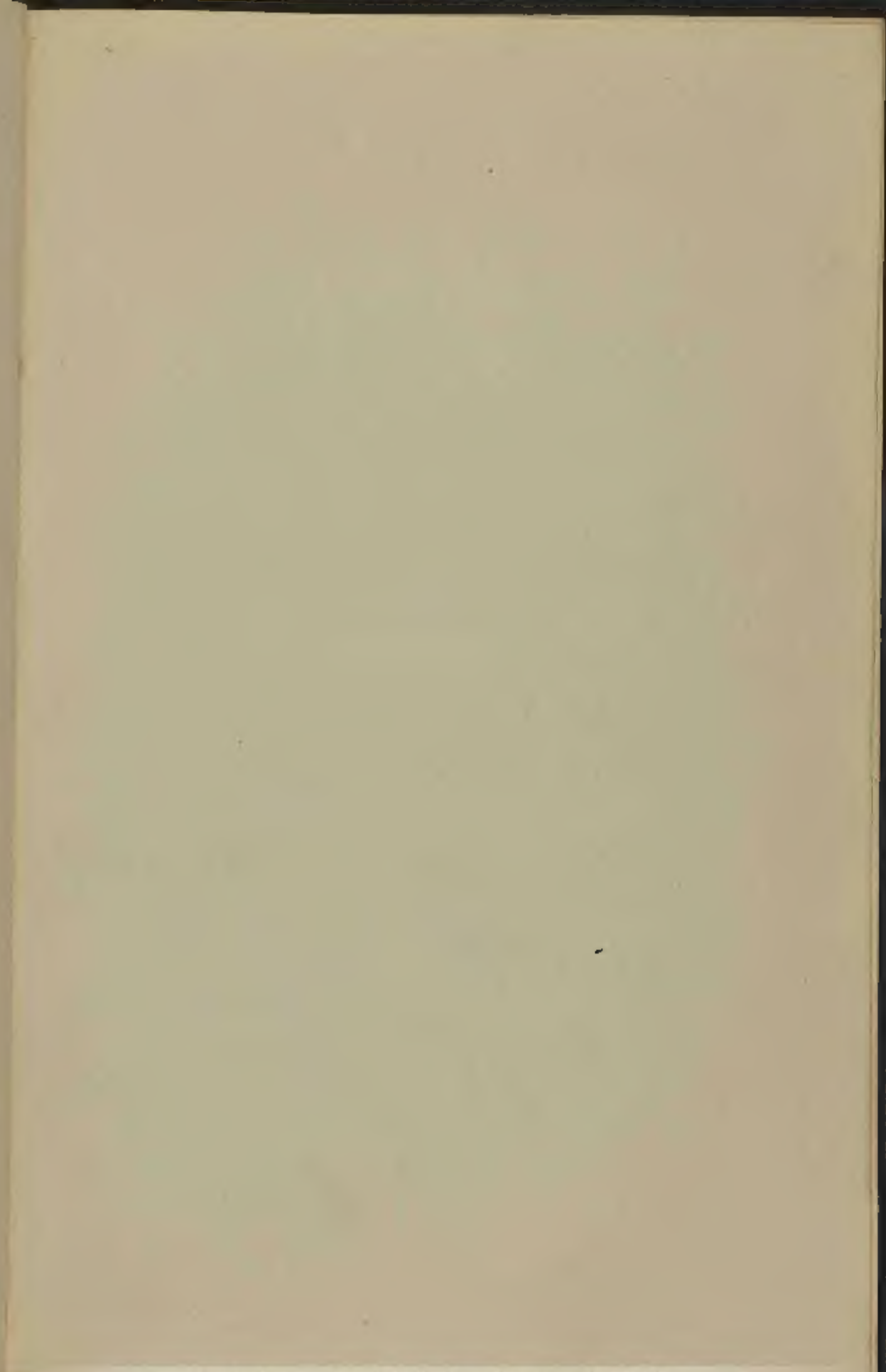
ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਕੰਨਿਆਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪੋਸਟ
ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਕਾ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਨੂੰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਯੁਵਕ ਕਲਾਕਾਰ ਉਤੇ ਅਜੇ ਬਹੁਤ
ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ।

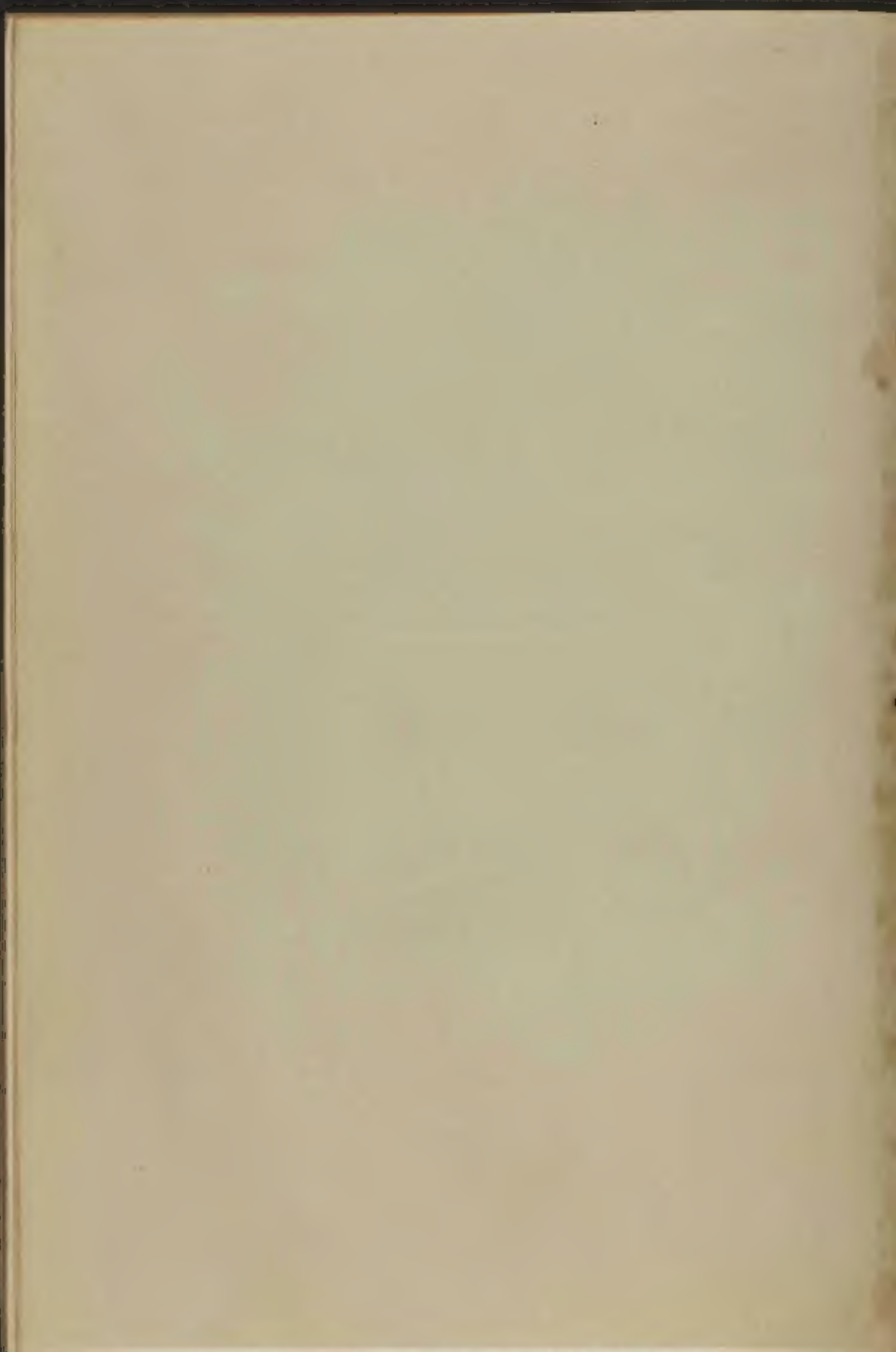
Prof. Dr. Harnam Singh Shan
Principal Project Investigator
U G C. Research Project on Sikhisms
605, Sector 16, Chandigarh.

—0—

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

B-3978

ਪੰਜਾਬ ਦਰਸ਼ਨ ਸੀਰੀਜ਼

ਦੀਆਂ

ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼

ਭਾਖੜਾ

ਸਰਹੰਦ

ਬਿਆਸ

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਸਤਲੁਜ

ਜਲੰਧਰ

ਰਾਵੀ